

Review Geschiedenis van integratie? Een historische kijk op vestigingsprocessen na migratie

Leen Beyers en Machteld Venken, KU Leuven

Belgische historici hebben de stabiliteit en homogeniteit van de natie lang evident genoeg gevonden om zich niet te buigen over immigratie, emigratie en integratie na migratie. Daarin kwam vanaf de jaren 1970 en vooral vanaf de jaren 1990, onder invloed van de polarisatie van het migratiedebat, verandering. Geografische mobiliteit, migratiebeleid en politieke migratie werden het vlugst verkend door historici. De nieuwe aandacht van Belgische historici voor de Turkse, Marokkaanse, Spaanse en Russische migratie en voor migratie voor 1800 richt zich ook eerst en vooral op die aspecten (Azzouzi 2004; Bayar 2004; Coudenys 2004; Custers 2006; Frennet-De Keyser 2003; Khoonijian 2006; Winter 2004). Wat betreft de vestiging na migratie ligt het terrein nog grotendeels open. Dit review artikel kan dan ook geen lange opsomming geven van afgerond onderzoek in dat verband. Wat het wel doet, is een aantal ideeën aanreiken over 'integratie' die inspirerend kunnen zijn voor verder historisch onderzoek. Frank Caestecker schreef overigens niet zo lang geleden een degelijke, bibliografische review over de historiografie van migratie in België (Caestecker 2001; Caestecker 2003). In plaats van die oefening te herhalen, werpen we graag nieuwe vragen op, al zullen we wel wijzen op relevant recent werk van Belgische historici in verband met integratie na migratie.

Het is haast onvermijdelijk om voor een historische kijk op 'integratie' inspiratie te halen bij Noord-Amerikaanse en Nederlandse historici. Daar gebeurt immers momenteel erg vernieuwend en vooral ook veel historisch migratie onderzoek. Niet alle vragen uit het buitenland zijn interessant voor het analyseren van de Belgische situatie, maar een aantal aandachtspunten uit het Amerikaanse en Nederlandse onderzoek zouden wel eens bijzonder relevant kunnen zijn voor de Belgische case. De volgende vier onderzoeksstrategieën lijken ons alleszins vruchtbaar: oog voor de lange termijn, deconstructie van het begrip etniciteit, een contextspecifieke analyse en vergelijking en ten slotte een open integratiebegrip.

Van probleem naar proces

Het is evident, maar het wordt weinig toegepast, zoals Jan en Leo Lucassen tien jaar geleden al betoogden (Lucassen en Lucassen 1999). Pas na veertig jaar of meer en nadat de kinderen van nieuwkomers volwassen geworden zijn, kunnen we zicht krijgen op processen van integratie. Binnen het bestek van één generatie verandert er niet zoveel. Niet-historisch migratie onderzoek heeft nauwelijks aandacht voor die lange termijn. Ook in historisch onderzoek ontbreekt de focus op de generatiedynamiek vaak, omdat trajecten van de kinderen en kleinkinderen van immigranten uiteenlopend zijn en, daarmee samenhangend, moeilijker terug te vinden in statistieken.

Een eerste minpunt van dat korte termijn perspectief is dat de vestiging na migratie eenzijdig wordt voorgesteld als een probleem, omdat er weinig verandering te melden valt. Een tweede groot nadeel is dat het specifieke integratieproces van de kinderen en kleinkinderen van vroegere nieuwkomers volledig uit beeld blijft. Het korte termijn onderzoek draagt aldus bij tot de idee dat 'integratie' nu een probleem is en dat immigranten vroeger probleemloos een weg vonden in onze maatschappij. Hoe het de nakomelingen uit vroegere migratiegolven werkelijk is vergaan, is echter nauwelijks geweten.

In lijn met de probleemgerichte korte termijn benadering doen de termen 'allochtoon' en 'autochtoon' het momenteel erg goed in zowel het beleid als het onderzoek in Vlaanderen en in Nederland. Ze wekken ten onrechte de indruk noch aan de zijde van de kinderen en kleinkinderen nieuwkomers, noch aan de zijde van diegenen die al gevestigd waren in België, ooit iets verandert. Ze zijn daarom op zijn minst onhandig in onderzoek naar lange termijn processen (Lucassen 2005, 2). Niet bij elke migratie zijn generaties natuurlijk zo duidelijk onderscheiden. Wanneer decennialang een continue migratie uit een bepaalde regio komt, is de kans groot dat kinderen van nieuwkomers trouwen met nieuwe nieuwkomers. In dat geval kan de generationele lens wel de vinger leggen op verschillen tussen mensen van eenzelfde afkomst, die indruisen tegen de verzamelnaam 'allochtoon'.

Belgisch onderzoek dat de situatie van kleinkinderen van vroegere immigranten belicht, ontbreekt bij ons weten. Het onlangs afgeronde onderzoeksproject 'De determinanten van het vestigingsproces van immigranten en hun nakomelingen in Nederland, 1863-1960' (onder leiding van Leo Lucassen), dat voor verschillende migratiegroepen drie generaties bekeek, kan hier als voorbeeld gelden. Het project vroeg om een samenwerking tussen verschillende wetenschappelijke instellingen omtrent financiën én cijferbronnen. In België is zo'n collectieve aanpak van de bronnenverzameling omtrent migratie en integratie erg welkom. Sophie Bollen verkende alvast de mogelijkheden (Bollen 2006).

Gedaan met de "ethnicity forever" approach

Zijn de categorieën 'allochtoon' en 'autochtoon' in historisch migratie onderzoek niet verhelderend, ook het centraal stellen van de term 'etniciteit', hier gezien als synoniem van etnische identiteit, is niet interessant. Het wordt in migratieonderzoek erg evident geacht dat etniciteit een primordiale identiteit van migranten is. Het concept vormt dan ook vaak de invalshoek van zowel migrantenauteurs en onderzoekers die vanuit het thuisland migratie in België bestuderen als van Belgische migratiewetenschappers. Net door etnische identiteit als uitgangspunt te nemen, onderbelicht men de andere sociale identiteiten van migranten of hun nakomelingen en de wijze waarop etnische groepsvorming tot stand komt (Lucassen en Lucassen 1999). In hoeverre is het toeschrijven van een collectief etnisch groepsbehoren aan migranten terecht? Zijn andere demarcatielijnen in vele gevallen niet dominant? En indien er sprake is van een sterke etnische binding, hoe kreeg die dan vorm?

De manier waarop het concept groep gehanteerd wordt, blijft in op etniciteit gerichte studies veelal onbesproken. De groepsindeling ontleent haar oorsprong hetzij aan het betoog van vertegenwoordigers uit 'de groep', hetzij aan (verdelings)sleutels aangereikt in het publieke debat, hetzij aan de keuze van de wetenschapper zelf. Een dergelijke

benadering wordt in de hand gewerkt wanneer men het bronnenmateriaal van migrantenorganisaties doorneemt en in gesprek treedt met de leiders van migrantenverenigingen. Beide soorten bronnen presenteren een etnisch wij-perspectief, dat overigens des te sterker aanwezig blijkt wanneer in het migratiebeleid het concept etniciteit centraal staat (Penninx en Schrover 2001).

De "ethnicity forever" analyse, zoals historisch sociologe Ewa Morawska ze noemde, kan zo gemeenschappelijke eigenschappen toedichten zonder dat daarvoor voldoende empirische aanwijzingen zijn (Morawska 1990). De Duitse psycholoog Jürgen Straub noemt dit een normatief denkkader (Straub 2002). Straub stelt voor te vertrekken van het zelfbegrip van het individu en zijn praktijken om zo een collectieve identiteit te kunnen vormgeven. Zo 'reconstrueert' hij groepen en biedt een alternatief voor onderzoek dat migrantenorganisaties als de kristallisering van collectieve identiteiten ziet. Recent doorprikte Venken het normatieve denken over 'Poolse migranten in België' door de wijze waarop leiders van migrantenorganisaties een etnisch collectieve identiteit probeerden te vormen bij hun leden te analyseren en te confronteren met het zelfbegrip van enkele leden (Venken, ter perse).

In het nieuwe historische migratieonderzoek in België is er gelukkig meer aandacht voor andere demarcatielijnen naast etniciteit, zoals gender en klasse. Zo ging Anne Morelli specifiek in op de plaats van de Italiaanse vrouw in de Belgische samenleving (Morelli 2000; Idem 2002). In de themabundel *Femmes migrantes* van Sextant uit 2001 nemen enkele auteurs de beroepsactiviteit van vrouwelijke migranten van verschillende etnische groepen als uitgangspunt (Gubin en Morelli (ed.) 2001). Soortgelijk onderzoek verrichtten Sylvie Tascherau en anderen met betrekking tot etnisch ondernemerschap in Brussel (Tascherau, Gubin en Piette 2001).

Voorgaande werken tonen aan de hand van mooi empirisch materiaal aan hoe migratieonderzoek weg van de focus op één etnie kan gebeuren, maar leveren geen theoretisch onderbouwde kritiek op de "ethnicity forever approach". Leen Beyers en Idesbald Goddeeris gingen wel het debat over etniciteit aan. Beyers nam in haar doctoraatsonderzoek naar interetnische burenerelaties in de mijncité van Zwartberg zowel etnische, klasse- als genderidentiteiten onder de loep en confronteert de lezer zo met de verwevenheid tussen etnische en andere identiteiten (Beyers 2005). Idesbald Goddeeris vertrok in zijn studie van één etnische categorie, de Polen in België in 1945-50, maar stelt zich kritisch op tegenover zijn eigen invalshoek door de enorme verdeeldheid binnen de groep enerzijds naar politieke voorkeuren, gender en klasse en anderzijds tussen gevestigde Poolse migranten en nieuwkomers te tonen (Goddeeris 2005).

Contextgevoelige analyse en vergelijking

Naast interesse voor de lange termijn en een kritische benadering van het begrip 'eticiteit', zou historisch migratie onderzoek bijzondere aandacht moeten hebben voor de tijds- en plaatsgebonden constructie van de natie en de *civil society*, waarin nieuwkomers zich vestigen. Twee jaar geleden verscheen bijvoorbeeld een interessante bundel over migratie in België: *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*

(Morelli (ed.) 2004). Is een dergelijke titel niet bedenkelijk? België bestond in de prehistorie natuurlijk helemaal nog niet, en onder vreemdelingen verstond men in die tijd iets anders dan vandaag. In de bundel, net als in vele migratiestudies, is een dergelijke contextgevoelige benadering echter slechts minimaal aanwezig, en dat levert problemen op wanneer men de vestigingsprocessen van migranten over grenzen en tijdsvlakken heen gaat vergelijken.

Ondanks het feit dat, zeker in België, natievorming iets is van recente datum, vertrekt de geschiedschrijving nochtans vaak van een stabiel en homogeen natie-idee. Dit leidt in migratieonderzoek tot pure anachronismes, zoals Els Deslé illustreerde in verband met de vestiging van zogenaamde 'Italiaanse' kooplui in Vlaamse steden in de middeleeuwen (Deslé 1993; Winter 2004). Wat hield het begrip natie in voor de bestudeerde periode en welke rol werd aan het (etnische) individu in deze natie toegekend? Voor het recente verleden is ook het verschillende karakter van Vlaanderen en Wallonië van tel. De meer etnisch exclusieve Vlaamse identiteit en de centrale plaats van de Nederlandse taal in die identiteit hebben in Vlaanderen tot andere verwachtingen ten aanzien van nieuwkomers én tot andere integratieparcours geleid dan in Wallonië. Het zou interessant zijn om dit verschil meer systematisch te onderzoeken (Caestecker 2000; Saerens 2000; Beyers, ter perse).

Ook de veranderingen in de natie van herkomst hebben invloed op de identificatie van migranten. Hun identificaties kunnen éénvormig zijn en in lijn liggen met de nationale identiteit van het thuisland, maar kunnen er ook van verschillen. Zo toonden Venken en Goddeeris aan hoe de verschillende regionale Oekraïense identiteiten van migranten in België pas evolueerden tot één nationale Oekraïense identiteit gedurende het vestigingsproces, en dat migranten door middel van deze nationale identiteit bovendien de incorporatie van de Oekraïense regio door de Sovjetunie verwierpen (Venken en Goddeeris, ter perse).

Niet alleen de verandering van naties beïnvloedt vestigingsprocessen van nieuwkomers, dat geldt ook en misschien nog meer voor de verandering van relaties tussen naties. Politieke verhoudingen tussen de natie van aankomst en die van herkomst creëren erg specifieke opportuniteiten voor migranten. Zo kwamen Centraal-Europese migranten amper twintig jaar geleden nog 'van achter het Ijzeren Gordijn', terwijl ze nu deel uitmaken van de Europese Unie en dus in een heel andere juridische situatie verkeren. Het migrantenonderzoek heeft recent veel interesse voor de transnationale of natieoverschrijdende praktijken van migranten. Aanvankelijk beklemtoonden vooral antropologen de nieuwigheid van transnationaal gedrag en schreven die toe aan de toegenomen transport- en communicatiemogelijkheden (Basch 1994). Historici hebben intussen aangetoond dat transnationalisme iets van 'alle tijden' is, maar waarschuwen ook voor een simplistische vergelijking tussen naties vroeger en nu. (Waldinger en Fitzgerald 2004). Voor België is Clelia Caruso de eerste die het concept transnationalisme hanteert in historisch migratieonderzoek. Zij ging dieper op de transnationale praktijken van Italiaanse migrantenorganisaties (Caruso 2005).

Net als de natie en de relaties tussen naties veranderlijk zijn, zijn ook de grenzen en interne barrières van een *civil society* voortdurend in beweging. Denken we maar aan het 'vader kostwinner - moeder aan de haard' model van de jaren vijftig, dat een duidelijk socialisatiepatroon heeft aangegeven voor migranten die na de Tweede Wereldoorlog in

België arriveerden. Onderzoek naar de vestiging van jonge Sovjetvrouwen in Nederland in deze periode gaf bijvoorbeeld aan dat hun inburgeringscursus zich als het ware beperkte tot het leren hanteren van emmer en dweil. De studie van het Nederlands of de toeleiding naar buitenlandse arbeid was voor deze dames niet aan de orde (Harms 1986). Venken denkt in haar lopend onderzoek na over zowel de impact van de specifieke natie als de *civil society*, door de vraag te stellen welke invloed de internationale Koude Oorlogcontext enerzijds en het kostwinnersmodel anderzijds hadden op de vestiging van Slavische migranten na 1945. In het proefschrift van Leen Beyers stond de impact van de Limburgse mijnindustrie op de trajecten en de status van Poolse en Italiaanse immigranten en hun kinderen centraal. Het brengt in kaart hoe de tijds- en plaatsgebonden *civil society* structuur aanleiding gaf tot specifieke integratieparcours, die we uitgaande van de normen van vandaag niet eens als 'integratie' zouden beschouwen (Beyers 2500b).

Enkel wanneer we contextgevoelig te werk gaan, komen we tot het een historische vergelijking van vestigingsprocessen na migratie. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen comparatieve, divergente en lange termijn benaderingen. De comparatieve benadering plaatst twee migrantengroepen van verschillende geografische oorsprong, maar met gelijke vestigingsplaats, tegenover elkaar. Een divergente benadering vertrekt van twee migrantengroepen met gelijke afkomst, maar met verschillende vestigingsplaats (liefst zelfs in een ander land). Op deze manier kunnen verschillen op het niveau van de gastsamenleving geïdentificeerd worden (Green 1999).

Een lange termijn benadering is de meest uitdagende. Ze vergelijkt immers de vestiging van migranten op het einde van de 19 eeuw met die van nieuwere (tot hedendaagse) migranten en heeft daarbij aandacht voor de verschillen op het gebied van zowel natie als *civil society*. Nancy Foner was in 2000 de eerste om dat voor Amerika te doen, Leo Lucassen formuleerde daarop in 2005 een Europees antwoord (Foner 2000; Lucassen 2005; Lucassen, Feldman en Oltmer 2006). Frank Caestecker en anderen reflecteerden in een recent essay over vergelijkingen op nog langere termijn en suggereerden daarin een mooie, contextgevoelige benadering van de grens tussen vreemd en niet-vreemd. (Caestecker et. al. 2004).

Integratie in de postzegelclub. Een open integratiebegrip

Het voorgaande suggereert al dat we voorstander zijn van een brede definitie van het begrip 'integratie' die hanteerbaar is voor de verscheiden, want erg tijds- en plaatsgebonden, vestigingsprocessen na migratie. In verband met de term 'integratie' stoten migratie onderzoekers onvermijdelijk op het oude assimilatiebegrip van Milton Gordon (1964), waarover gelukkig intens werd en wordt gedebatteerd. Dat geldt trouwens niet minder voor Europees migratie onderzoek, want al hanteren Europeanen liever de term 'integratie', hun integratiebegrip verwijst vaak impliciet naar Gordon's opvattingen.

Gordon beschouwde assimilatie als een proces van geleidelijk aanpassen aan en onzichtbaar worden als groep ten aanzien van de etnische meerderheid van een land of regio (Gordon 1964). Eén kritiek op Gordon is dat immigranten of hun nakomelingen vanwege transnationale contacten en etnische groepsvorming verre van assimileren tot onzichtbare

medeburgers van de regio van vestiging. Die kritiek laat dus de idee los dat nieuwkomers in hun trajecten beïnvloed worden door de context van aankomst. Een ons inziens interessantere kritiek is dat immigranten of hun kinderen wel degelijk invloed ondergaan van de context van aankomst, maar dat die beïnvloeding niet altijd leidt tot het onzichtbaar worden van immigranten als etnische en/of religieuze groep. Dat is slechts één van de mogelijkheden. Zo is etnische verzuiling in de Verenigde Staten een veel voorkomende vorm van integratie, vooral dan sinds de *civil rights movement* (Horowitz en Noiriel 1992). Hoe de trajecten van immigranten dan wel verlopen, hangt af van de verwachtingen van de vestigingscontext, die samenhangen met hoe natie en *civil society* de grenzen tussen vreemd en niet-vreemd trekken, en van de macht en creativiteit van nieuwkomers om over die grenzen te onderhandelen en een eigen weg te gaan.

Om de verscheidenheid aan integratietrajecten te kunnen belichten, definiëren we 'integratie' als het vinden of creëren van een plaats in een sociaal veld, of het nu gaat om een plaats in een crimineel netwerk, een plaats in een postzegelclub of een plaats in de academische wereld. Wanneer mensen integreren in een veld gaan ze op een creatieve manier om met de verwachtingen van het veld. Het handige van deze brede definitie is dat ze de onderzoeker een open uitgangspunt geeft. In plaats van de vraag of 'migranten wel integreren', komt een open vraag op de voorgrond: in wat, in welke sociale velden, zijn ze betrokken? Daarmee verbonden vragen zijn: Hoe zijn ze omgegaan met de regels en verwachtingen van het sociale veld, conformerend of revolterend? Hoe zijn hun posities en identiteiten met betrekking tot een bepaald sociaal veld veranderd? En hoe veranderde het veld zelf door hun aanwezigheid? Hoe veranderden de integratietrajecten (in het meervoud) van immigranten en hun kinderen doorheen de tijd? (Joppke en Morawska 2003; Giddens 1984).

Het gebruik van een open integratiebegrip heeft niet alleen een analytisch voordeel, maar ook het voordeel van de onafhankelijkheid tegenover het politieke en publieke debat. 'Integratie' is (sinds de jaren 1970) in het publieke en politieke debat een vehikel om te pleiten voor een bepaalde aanpassing van nieuwkomers en hun kinderen aan de etnische meerderheid. Het is belangrijk om in onderzoek de op dit ogenblik dominante invulling van de term 'integratie' niet zomaar over te nemen, maar integendeel aan te tonen dat verwachtingen, bijvoorbeeld de nieuwe verwachting in verband met Nederlands leren, historisch specifiek zijn en dat de trajecten van nieuwkomers dat dus ook zullen zijn.

In dat verband is het interessant om het begrip integratie, gezien als betrokkenheid in sociale velden, te hanteren voor meer dan alleen immigranten. Ook over andere sociale categorieën, zoals arbeiders of vrouwen, kan gemakkelijk gesproken worden in termen van integratie, zowel in België als daarbuiten (ook 'Belgen' zijn transnationaal), en in de economische, politieke, culturele en andere velden van de Belgische samenleving. Dergelijk breed gebruik van het concept 'integratie' kan overigens aanleiding geven tot erg interessante vergelijkingen van de trajecten van nieuwkomers, arbeiders, vrouwen en aldus inzicht geven in de verwevenheid van grote sociale barrières.

AANGEHAALDE WERKEN

- Azzouzi, Karim, Les Marocains dans l'industrie charbonnière belge, in: *Brood en Rozen*, 2004, nr. 4, pp. 35-53.
- Bayar, Ali, Ertorun, Leyla en Kisacik, Fendiye, Un aperçu économique de l'immigration turque, in: Morelli, A. (ed.) *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*, Brussel, 2004, pp. 355-373.
- Basch, Linda, Schiller, Nina Glick en Szanton Blanc, Cristina, *Nations unbound. Transnational projects, postcolonial predicaments, and deterritorialized nation-states*: Langhorne, Pa. Gordon and Breach, 1994.
- Beyers, Leen, Everyone black? Ethnic, class and gender identities at streetlevel in a Belgian mining town (1930-1950) in: Berger, S., Croll, A., Laporte, N. (ed.), *Towards a Comparative History of Coalfield Societies*. Aldershot, Ashgate, 2005, pp. 146-163
- Beyers, Leen (2005b), 'Italians' in Belgium. A Unique Process of Changing Positions and Identities, in: *Studi Emigrazione / Migration Studies*, vol. 42, 2005, pp. 762-785.
- Beyers, Leen, *Iedereen zwart. Het samenleven van nieuwkomers en gevestigden in de mijncité Zwartberg (1930-1990)*, ter perse.
- Bollen, Sophie, Een zoektocht naar diversiteit in Vlaamse archieven, in: *Brood en Rozen*, 2006, nr. 3, pp. 46-57.
- Caestecker, Frank, De geschiedenis van grensoverschrijdende migraties uit en in Vlaanderen, weinig grensverleggend onderzoek, in: Vranken, J.; Timmerman, C. en van der Heyden, K. (ed.), *Komende generaties. wat weten we (niet) over allochtonen in Vlaanderen?*, Leuven, Acco, 2001, pp. 71-98.
- Caestecker, Frank, Historiografie van de migratie, mainstream geschiedschrijving of onderzoek in de marge?, in: *Mededelingenblad van de Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis*, vol. 25, 2003, nr. 2, pp. 12-16.
- Caestecker, Frank, de Munck, Bert, Beyen, Marnix, Stabel, Peter en Blondé, Bruno, Historici en "hun vreemden". Historische perspectieven op wanneer vreemd "vreemd" wordt, in: Wets J. en Timmerman, C. (ed.), *Waarom vreemd vreemd wordt*, Leuven, Acco, 2004, 29-48.
- Caruso, Clelia, Participation politique et de la commémoration de la migration dans un espace social transnational. La 'Petite Italie' de Seraing entre 'intégration' et 'diaspora', in: Rainhorn, J. (ed.), *Petites Italies dans l'Europe du Nord-Ouest. Appartenances territoriales et identités collectives à l'ère de la migration italienne de masse (milieu du XIXe siècle- fin du XXe siècle)*, Valenciennes, Presses Universitaires de Valenciennes, 2005, pp. 165-174.

-
- Coudenys, Wim, *Leven voor de tsaar. Russische bannelingen, samenzweerdere en collaborateurs in België*, Leuven, Davidsfonds, 2004.
- Custers, Raf, Spaanse mijnwerkers voor en na Marcinelle, in: *Brood en Rozen*, 2006, nr. 3, pp. 31-45.
- Deslé, Els, Historici ontdekken migranten. Geschiedenis van de immigratie: enkele kritische bedenkingen bij de groei van een nieuw onderzoeksterrein, in: Deslé, E.; Witte, E. en Lesthaeghe, R., *Denken over migranten in Europa*, Brussel, VUB Press, 1993, pp. 33-60.
- Foner, Nancy, *From Ellis Island to JFK. New York's Two Great Waves of Immigration. New Haven and London*, New York, Yale University Press, 2000.
- Frennet-De Keyser, Anne. *La convention belgo-marocaine du 17 février 1964 relative à l'occupation de travailleurs marocains en Belgique*. Brussel, CRISP, 2003.
- Giddens, Anthony. *The constitution of society : outline of the theory of structuration*. Cambridge, Polity press, 1984.
- Goddeeris, Idesbald, *De Poolse migratie in België 1945-1950. Politieke mobilisatie en sociale differentiatie*, Amsterdam, Aksant, 2005.
- Gordon, Milton, *Assimilation in American Life*, New York, New York University Press, 1964.
- Green, Nancy, The Comparative Method And Poststructural Structuralism: New Perspectives For Migration Studies: Possibilities For Explicit Comparative Research Projects And Their Impact On Migration Studies. in: Lucassen, J. en Lucassen, L. (ed.), *Migration. Migration History, History. Old paradigms and New Perspectives*. Bern enz., Peter Lang, 1999 [1995], pp. 57-72.
- Gubin, Eliane en Morelli, Anne (ed.) *Pour une histoire européenne des Femmes migrantes, Sources et Méthodes. Themanummer Sextant 21-22*, 2004.
- Harms, Ingrid. Russische vrouwen in Nederland. Portret van de verloren dochters van vader Stalin. 'Jullie blijven hier? Dan schrijven we jullie op als verraders van het vaderland', in: *Vrij Nederland*, 1 Maart 1986, pp. 2-36.
- Horowitz, Donald en Noiriel, Gérard, *Immigrants in Two Democracies. French and American Experiences*, New York, New York University Press, 1992.
- Joppke, Christian and Morawska, Ewa, Integrating Immigrants in Liberal Nation-States: Policies and Practices. in: Joppke, Christian and Morawska, Ewa (ed.) *Towards Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*. New York, Palgrave Macmillan, 2003, pp. 1-36.

- Khoonijian, Mazyar, La stabilisation de l'immigration turque dans les bassins charbonniers belges (1964-1970), *Lezing Dag van de Nieuwste Geschiedenis*, Luik, 18 maart 2006.
- Lucassen, Jan en Lucassen, Leo, Migration. Migration History, History. Old paradigms and New Perspectives, in: Lucassen, J. en Lucassen, L. (ed.), *Migration. Migration History, History. Old paradigms and New Perspectives*, Bern enz., Peter Lang, 1999 [1995], pp. 9-38.
- Lucassen, Leo, *The Immigrant Threat. The Integration of Old and New Migrants in Western Europe since 1850*, Urbana and Chicago, University of Illinois Press, 2005.
- Lucassen, Leo, Feldman, David en Oltmer, Jochen (ed.), *Paths of Integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006.
- Morawska, Ewa, The Sociology and Historiography of Immigration, in: Yans-McLaughlin, V. (ed.), *Immigration Reconsidered. History, Sociology and Politics*, New York, Oxford University Press, 1990, pp. 187-240.
- Morelli, Anne, Travailleuses et militantes italiennes en Belgique de l'entre-deux-guerres aux années 80, in: *Sextant*, vol.13-14, 2000, pp. 387-406.
- Morelli, Anne, Nestore's Wife? Work, Family and Militancy in Belgium, in: Gabaccia, D.R. en Iacovetta, F. (ed.), *Women, gender and transnational lives: Italian workers of the world*, Toronto, University of Toronto Press, 2002, pp. 327-346.
- Morelli, Anne (ed.) *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*. Bruxelles, Couleur livres, 2004.
- Penninx, Rinus en Schrover, Marlou, *Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief*, Amsterdam, IMES, 2001.
- Saerens, Lieven. *Vreemdelingen in een wereldstad : een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880-1944*. Tielt, Lannoo, 2000.
- Straub, Jürgen, Personal and Collective Identity. A conceptual Analysis, in: Friese, H (ed.) *Identities. Time, Difference and Boundaries*, New York, enz., Berghahn Books, 2002, pp. 56-76.
- Tascherau, Sylie, Gubin Eliane en Piette Valérie, L'immigration à Bruxelles dans les années Trente : Le cas particulier des commerçants étrangers, in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, vol. 9, 2001, pp. 7-62.
- Venken, Machteld, Konstrukcja i recepcja pamięci zbiorowej wśród polskich dywizjonistów w Belgii. Zimna wojna w praktyce. in: *Przegląd Polonijny* 2007, ter perse.

Venken Machteld en Goddeeris, Idesbald, The Nationalization of Ukrainian Identities, in: *Journal of Ukrainian Studies*, 2007, ter perse.

Waldinger, Roger en Fitzgerald, David, Transnationalism in Question, in: *American Journal of Sociology*, vol. 109, 2004, pp. 1177–1195.

Winter, Anne, 'Vagrancy' as an Adaptive Strategy: The Duchy of Brabant, 1767-1776, in: *International Review of Social History*, vol. 49, 2004, pp. 249-278.